

УДК 81'25

DOI <https://doi.org/10.32782/2412-933X/2025-XXIV-16>

ПРОБЛЕМИ ПЕРЕКЛАДУ ФРЕЙМОВОЇ СТРУКТУРИ КОНЦЕПТУ «ДІМ» У СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВАХ

Пономарьова Людмила

кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри української мови та слов'янської філології
ДВНЗ «Приазовський державний технічний університет»
ORCID ID: 0000-0001-9367-5645

Наумова Тетяна

кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри української мови та слов'янської філології
ДВНЗ «Приазовський державний технічний університет»
ORCID ID: 0000-0001-7161-004X

У статті досліджено концепт «дім» у трьох слов'янських мовах – українській, польській та російській – з акцентом на його фреймову структуру, лексико-семантичні особливості, культурні конотації та проблеми перекладу. Висвітлено теоретичні засади когнітивно-фреймового аналізу концептів і окреслено складники концепту «дім» (поняттєвий, ціннісний, образний компоненти). Проведено зіставлення мовних засобів вираження концепту «дім» в українській, польській та російській мовах: базової лексики (лексеми дім, хата, dom, дом тощо), фразеологізмів (у своєму домі і стіни допомагають тощо) та метафоричних моделей (наприклад, уособлення дому як живої істоти).

Проаналізовано культурноспецифічні риси концепту в кожній мовній спільноті: український образ рідної хати як духовного осердя родини, польський стереотип домівки як символу сім'ї і національної ідентичності (від шляхетського двору до сучасного дому), російські уявлення про домашнє вогнище та досвід спільного проживання (комуналки).

Обговорено труднощі перекладу компонентів фрейму «дім» між зазначеними мовами, зокрема передачу культурно забарвлених понять (хата, dwór, коммуналка), еквівалентність прислів'їв і фразеологізмів, а також вибір лексики (дім vs хата тощо) під час перекладу. У результаті встановлено, що концепт «дім» належить до універсальних базових концептів, які мають спільне ядро (асоціація з родиною, захистом, приналежністю, однак набувають культурноспецифічного забарвлення в різних мовах. Перекладацькі розвідки підтверджують важливість урахування фреймової структури цього концепту для досягнення адекватності перекладу.

Ключові слова: концепт, дім, фрейм, мовна картина світу, фразеологія, переклад.

Ponomarova Liudmyla

Candidate of Philological Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Ukrainian Language
and Slavic Philology
Pryazovskyi State Technical University

Naumova Tetiana

Candidate of Philological Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Ukrainian Language
and Slavic Philology
Pryazovskyi State Technical University

**PROBLEMS OF TRANSLATING THE FRAME STRUCTURE
OF THE CONCEPT “HOUSE” IN SLAVIC LANGUAGES**

The article presents a comprehensive study of the concept of «home/house» (dim/dom) in three Slavic languages – Ukrainian, Polish, and Russian – focusing on its frame structure, lexical-semantic features, cultural connotations, and translation issues. The theoretical framework of cognitive frame analysis of concepts is outlined, identifying the key components of the “home” concept (notional, evaluative, and imagery components). The linguistic manifestations of the concept in Ukrainian, Polish, and Russian are compared, including basic vocabulary (lexemes such as dim, khata, dom), phraseological units (e.g. “at home even the walls help”), and metaphorical models (for instance, personification of the home as a living being). Culturally specific aspects of the concept in each language community are analyzed: the Ukrainian image of the native khata as the spiritual center of the family, the Polish stereotype of the dom as a symbol of family and national identity (from the noble manor to the modern home), and Russian notions of the home hearth and the communal living experience (kommunalka). The paper discusses challenges in translating elements of the “home” frame between these languages, particularly conveying culture-loaded terms (khata, dwór, kommunalka), achieving equivalence of proverbs and idioms, and choosing the appropriate lexeme (e.g. dim vs khata) in translation. The study concludes that “home” is a universal basic concept with a common core meaning (association with family, security, and belonging), yet it exhibits culture-specific nuances in each language. Translation insights confirm the importance of accounting for the frame structure of this concept to ensure translation adequacy.

Key words: concept, home, house, frame, linguistic worldview, phraseology, translation.

Вступ. Концепт «дім» у різних культурах не обмежується лише фізичним об’єктом – будівлею, він також є важливим соціокультурним символом уособлення сім’ї, захисту рідного гнізда, стабільності та традиції для носіїв мови. Зазвичай він містить глибокий емоційний компонент відчуття комфорту безпеки і приналежності в слов’янських культурах. В український, польський та російський культурах дім посідає особливе місце і часто протиставляється зовнішньому світу (свій дім – чужий світ), будучи своєрідним мікрокосмом людини. Як зазначають дослідники, простір дому є близьким і освоєним людиною, слугує базою для осмислення навколишнього світу, а отже, аналіз концепту «дім» у різних мовах дозволяє виявити як універсальні, так і культурноспецифічні складники цього поняття, а також потенційні труднощі під час міжмовної комунікації і перекладу. Актуальність дослідження зумовлена потребою глибшого розуміння мовних концептів через призму когнітивної лінгвістики і лінвокультурології. Зіставне вивчення цього концепту в трьох споріднених мовах допоможе виявити спільне та відмінне в мовному вираженні домівки, що важливо як для теорії перекладу, так і для міжкультурної комунікації. Тим більше, така робота має практичне значення для перекладачів, оскільки розуміння фреймової структури концепту «дім» у кожній з мов дозволить адекватно відтворювати відповідні образи конотації та ідіоми в перекладі художніх і публіцистичних текстів.

Методи та методики дослідження. Метою статті є дослідження фреймових структур концепту «дім» в українській польській та російській мовах, визначення його інваріантів

та варіативних компонентів, описи лексичних і фразеологічних засобів репрезентації цього концепту, а також аналіз специфічних культурних конотацій і окреслення основних проблем, що виникають під час перекладу концептуальних елементів дому між зазначеними мовами.

Для реконструкції концепту «дім» як ментальної одиниці нами було використано когнітивно-ономасіологічний метод. Він дає можливість виокремити ключові концептуальні ознаки. Виявити повну або часткову семантичну ідентичність або відмінність лексичної одиниці та порівняти значення подібних лексем у трьох мовах допоміг компонентний аналіз. Щоб порівняти репрезентації концепту «дім» у трьох мовах і побачити, як це впливає на переклад, установити перекладацькі лакуни або зони ризику, застосовувався зіставний аналіз.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У сучасній когнітивній лінгвістиці концепт розуміють як ментальну одиницю, що акумулює узагальнений досвід і знання людини про певний фрагмент дійсності та має мовне вираження [10, с. 64]. Вивчення концепту є центральним у сучасній когнітивній лінгвістиці й активно розробляється в український та світовій лінгвістиці.

Українські дослідники О. Бєлецька, В. Кононенко, Н. Павленко, В. Переяслов і О. Ткач, О. Селіванова, [1; 2; 4; 5; 6] розглядають концепт із погляду фреймової структури, емоційної валентності та національно-культурної специфіки; аналізують когнітивні механізми та мовну об'єктивацію концептів, особливо в аспекті перекладу. Серед європейських учених (G. Lakoff [9], D. Pazio-Wlazłowska, I. Lazić-Konjik, S. Ristić [10], A. Wierzbicka [11], J. Bartmiński [7]) існує розуміння концепту як когнітивної одиниці, що функціонує у складі фреймів, культурних сценаріїв або універсальних семантичних структур. Вони акцентують увагу на природі концептуалізації, стереотипах мовної свідомості та міжкультурній варіативності концептів у комунікації та перекладі. Спільними є трактування концепту як багатовимірної структури, що поєднує раціональні знання, емоційно оцінні та образні компоненти значення.

Поняття «фрейм» бере початок у когнітивній психології і було запроваджено в лінгвістику Ch. J. Fillmore у межах фреймової семантики. Фрейм – це структурована схема знань про типову ситуацію або об'єкт, що складається з набору слотів елементів та їхніх значень [8]. Згідно з Ch. J. Fillmore, слово активує у свідомості певний фрейм – систему взаємопов'язаних понять, потрібних для розуміння значення цього слова. Наприклад, слово «дім» відсилає до фрейму «житло», який включає такі слоти, як *тип об'єкта* (будівля для проживання), *частини об'єкта* (дах, стіни, двері, кімнати тощо), *функції* (притулок, місце відпочинку, сімейне вогнище), *учасники* (мешканці, сім'я, господар, гості, домашні тварини), *міфологічні охоронці* (домовик), *дії* (будувати дім, жити в домі, повертатися додому, залишати дім), *просторова локалізація* (власний дім, чужа територія), *оцінки* (рідний, затишний, надійний, чужий, пустий) тощо. Отже, фреймова структура концепту «дім» відображає не лише матеріальні характеристики будівлі, а й весь комплекс знань про життя людини в домі, соціальні ролі та культурні сценарії, пов'язані з домом.

Для аналізу концепту «дім» у різних мовах важливим є поняття лінгвокультурного образу світу та його реалізації у фреймових структурах. Кожна мовна спільнота протягом історії формує свої стереотипні уявлення про дім, які відбиваються в мовах через ключові слова, символи, метафори, прислів'я. Згідно з етнолінгвістичними дослідженнями під керівництвом J. Bartmiński, концепт «дім» є одним з універсальних, проте набуває різних «профілів» у кожній культурі [7]. J. Bartmiński підкреслює опозиційну, але взаємодоповнюючу пару

дім – *світ*, де свій дім постає як центр упорядкованого простору, протиставлений хаосу або небезпекам зовнішнього світу.

Результати та дискусії. В українській мовній картині світу поняття *дім* традиційно пов'язане зі словом *хата*, що має спільнослов'янське походження і здавна означало споруду селян, наприклад: *Гість у хату – Бог у хату* (народна творчість). Лексема *дім* також активно вживається здебільшого для більш загальних або урбаністичних контекстів (*Добре тому, хто у своєму домі*), але саме *хата* насичена багатими культурними конотаціями (*Своя хата – свій розум*). Треба зазначити, що подібні прислів'я є і в польській, і в російській мовах, порівняйте: *Wolność Tomku w swoim domku; Gość w dom, Bóg w dom; Гость в дом – Бог в дом; Nie ma jak w domu*. За етнолінгвістичними даними *хата* входить до числа ключових концептів української культури поряд із концептами *земля, мати, хліб, доля* і формує ядро української концептосфери [2, с. 112]. Українська традиційна *хата* (білена глинобитна або дерев'яна оселя під стріхою) символізує *родинне вогнище, спадкоємність поколінь, національну самобутність*.

Для носіїв польської мови слово *dom* є базовим позначенням дому і водночас відображає поняття *рідна оселя, сімейне гніздо*, наприклад: *Dom bez kobiety to jak ogród bez słońca* (народна творчість). На відміну від української, де *хата* і *дом* розрізняються стилістично і семантично, в польській поняття *dom* універсальне: охоплює і значення *будинок* як місце, і *сім'я*, наприклад: *Wszędzie dobrze, ale w domu najlepiej* (народна творчість). Слово *халупа* відповідає українському *хата*, але має дещо розмовний або знижений відтінок. Є також слово *chata*, дуже близьке за звучанням до *хата*; у сучасній польській мові воно вживається або для сільської хати (особливо в історичних або фольклорних контекстах), або як стилізація, наприклад, назва типу «*Stara Chata*» для ресторану в народному стилі. Похідні від лексеми *dom* є *domek* (будиночок, маленький затишний дім) *domowy* (домашній), прикметник *obowiązkowe domowe* (домашні обов'язки), *domostwo* (оселя, господарство). Часто зустрічається польське словосполучення *ognisko domowe* (домашнє вогнище), яке використовується як метафора *сімейному дому* подібно до українського *родинне вогнище*.

Російське слово *дом*, як і в інших мовах, містить і фізичну, і метафоричну площину. Одночасно традиційним для позначення слов'янського житла вживається слово *изба – рубленая деревянная хата в селе*. Слово *хата* теж відоме в російській мові, але переважно стосовно українських або південно-руських реалій, не як нейтральне. Основний сучасний термін *дом* позначає різні типи будівель, часто позначаються складеними словами *частный дом* (приватний будинок) *многоквартирный дом* (багатоквартирний будинок), *особняк* (особняк, маєток), наприклад: *Дома и стены помогают, Мой дом – моя крепость* (народна творчість). Слово *домашний* (хатний, домашній) утворює багато словосполучень, як-от: *домашний уют* (домашній затишок) *домашнее животное* (хатня тварина), *домашнее задание* (домашнє завдання) тощо, що свідчить про продуктивність концепту *дом* у мовній системі.

Отже, всі три мовні картини світу демонструють спільне розуміння дому як непростору – комплексного поняття, що включає сімейні зв'язки, емоції, норми поведінки і навіть моделі всесвіту («свій/чужий»). У кожній із трьох мов фрейм концепту *дім* має схожу структуру, що зумовлено універсальним людським досвідом: у його ядрі – уявлення про дім як місце проживання родини, простір безпеки і захищеності. Це відображається в спільних метафорах на зразок *домашнє вогнище, стіни допомагають, повернутися додому*, які апелюють до емоційної та соціальної функції дому як фундаментального культурного коду. Зокрема, Ю. Лебеденко і Я. Василенко зазначають, що концепт виступає родовим поняттям для різних типів житла і асоціюється з образами, протиставленими зовнішньому світу, а також

пов'язаний з лексемами-назвами традиційного житла. Фактично ядро концепту включає образ дому як того, що надійно захищає людей (стіни, дах як символи безпеки), а також як місця проживання родини чи спільноти [3, с. 111].

Попри лексичну та граматичну близькість української, польської і російської мов, концепт *дім* виявляє суттєві фреймові відмінності, що ускладнює його адекватну міжмовну трансформацію. На рівні ядра концепт у кожній мові позначає простір для життя родини, однак емоційно-оцінна периферія, метафоричні структури та культурні коди значно варіюються.

В уривку з повісті І. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я» знаходимо типову картину сільського дому: «Хата потонула в старому садку. Старі черешні росли скрізь по дворі й кидали густу тінь». Слово *хата* задає весь фрейм – білена мазанка під солом'яною стріхою, родинне обійстя, затінене деревами. У російському перекладі ця реалія збережена транскрибовано як «хата» (щоб передати колорит) або перекладена словом «изба» – обидва варіанти сигналізують російському читачеві селянський дім, хоча изба викликає образ рубленої хати північного типу. Польський перекладач, швидше за все, використовує слово *chata*, близьке українському за звучанням і значенням. Таким чином, для збереження фрейму домашнього затишку українського села обидві мови вдаються до лексеми «хата/*chata*», що мінімізує семантичний зсув.

У романі Генрика Сенкевича «Вогнем і мечем», дія якого відбувається в Україні, часто згадується *chata*. Приміром: «*W każdej wsi stała opodal od innych chata, w której mieszkał Zaporoziec*» («У кожному селі осторонь стояла хата, в якій жив запорожець»). Для українського перекладу тут досить прямого відповідника *хата*. Натомість у російському перекладі слово *chata* може бути перекладене як «хата» або описово («крестьянская хижина»), щоб російський читач без зусиль уявив селянську оселю. Цей приклад показує, що перекладачі намагаються прямо транслювати культурні образи, якщо в цільовій мові є зрозумілий аналог. Польська *chata* легко впізнавана українцями і росіянами, тож фрейм сільського дому лишається спільним.

У вірші Тараса Шевченка «І мертвим, і живим...» є рядок: «В своїй хаті своя правда, і сила, і воля». Польською його перекладено майже дослівно: «*W swoim domu – swoja prawda, i siła, i wolność*» (польський переклад Леонарда Совінського); російською: «В своём доме – своя правда, и сила, и воля» (російський переклад Павла Панченка). Обидва переклади передають головну ідею: дім – простір власної правди і свободи. Ці слова важливі тим, що висвітлюють культурну особливість: для українців дім – це місце, де людина має суверенітет (своя правда і воля). Перекладачі правильно зберегли акцент на слові дім/дом, не замінюючи його нейтральними словами типу «місце» чи «оселя», адже в оригіналі саме хата є носієм символічного змісту. У польському варіанті, можливо, слово *chata* було би більш автентичним для сільського контексту, але перекладач обрав *dom*, щоб зробити текст зрозумілішим ширшому колу читачів – тут виникає невеликий семантичний зсув, адже *dom* менш фольклорно забарвлений, ніж хата. Проте основний фрейм домівки як гарантованого власного простору успішно донесений.

Отже, фрейм «дім» у кожній мові включає подібний набір ключових слотів: *будівля* (тип житла, архітектура), *простір усередині* (кімнати, поріг, піч тощо), *мешканці* (родина або інші співмешканці), *діяльність* (життя, робота, відпочинок у домі), *соціальні функції* (госптинність, виховання дітей, спадкоємність роду). Але наповнення цих слотів може відрізнятися деталями. Наприклад, концепт *теплого родинного вогнища* (буквально і метафорично) притаманний усім трьом культурам, однак українське «*піч*» (символ родинного тепла в хаті) не має дослівного відповідника в польській (де інша домашня архітектура) і в перекладі українських творів польською часом замінюється нейтральним *kominek* (камін)

або описово пояснюється. Такі дрібні семантичні зсуви неминучі, якщо реалії побуту відрізняються, але загальна структура образу дому залишається зрозумілою.

Дослідження концепту «дім» у перекладознавчому аспекті демонструє, що попри спільну основу значень, фреймова структура цього концепту має культурно-специфічні акценти в українській, польській та російській мовах, що впливає на переклад. Усі три мовні концепти мають значний ціннісний компонент *дім*, який є носієм позитивних цінностей – *затишку, любові, порядку, традиції*. Образний компонент проявляється в метафорах (*дім-організм, дім-вогнище, дім-гніздо*). Поняттєве ядро – «*житло для проживання людей, переважно однієї сім'ї*» – залишається спільним.

Висновки. Перекладацький аналіз показав, що за всієї близькості мов відтворення концепту «дім» вимагає уваги до дрібних деталей – стилістичних і смислових. Проблемами перекладу є: лексична безеквівалентність деяких термінів (*хата/дім в українській, як синоніми chałupa в польській, изба в російській*) Перекладач має вибрати еквівалент, який передає і денотацію, і відтінок (*багата/бідна оселя, міський/сільський дім* тощо); фразеологічна еквівалентність здебільшого спостерігається в прислів'ях, але є й унікальні вирази, які потребують або адаптації, або пояснення, наприклад: українське прислів'я *Де хата, там і мати* не мають еквівалента в російській мові (найближче *Где дом, там и сердце*), і в польській мові (найближче *Dom bez matki to nie dom*); культурні реалії, коли деякі поняття на кшталт *панський двір, родове гніздо* тощо слід перекладати з урахуванням бекграунду аудиторії; метонімічні переносні значення, коли дім + сім'я, рід або вітчизна, перекладачу треба відтворити саме той зміст, що мав на увазі автор; збереження образності є важливим, коли текст насичений персоніфікаціями, зменшувальними формами тощо, їх бажано максимально зберегти під час перекладу.

Отримані результати підтверджують теоретичне припущення про наявність спільного базового фрейму дому (домінантні ознаки: «*житло – сім'я – тепло/захист*») і варіативних культурних нашарувань. Для перекладознавства це означає, що адекватний переклад концептуально навантажених слів має спиратися не лише на словникові відповідники, а й на глибше розуміння концепту в кожній культурі. Зокрема, перекладачеві варто ознайомитися з асоціативними полями слова в оригіналі (через словники, корпус, паремії) і віднайти схожі поля в мові перекладу.

Література:

1. Беленецька О.М. Концепт як одиниця культури і мовної свідомості: монографія. Черкаси : Вид-во ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2011. 252 с.
2. Кононенко В.І. Концептологія в лінгвістичному аспекті. *Мовознавство*. Київ : Академперіодика, 2006. № 2–3. С. 111–117.
3. Лебеденко Ю.М., Василенко Я.В. Національна специфіка концепту *дім* у польській мові (на матеріалі асоціативного експерименту) *Лінгвістичні дослідження*. 2016. Вип. 44. С. 97–102.
4. Павленко Н.Д. Концепт у лінгвокультурологічному аспекті: типологія й мовна репрезентація : монографія. Дніпро : Пороги, 2016. 272 с.
5. Переяслов В.О., Ткач О.В. До питання про етнокультурний концепт *хата/дім* в українському та китайському дискурсі. *Moderní aspekty vědy : kolektivní monografie*, Sv. XVIII. Praha : Vědecká perspektiva, 2022. С. 202–210.
6. Селіванова О.О. Когнітивна лінгвістика : підручник. Полтава : Довкілля-К, 2008. 512 с.
7. Bartmiński J. Językowe podstawy obrazu świata. Люблін : Wydawnictwo UMCS, 2012. 328 с.
8. Fillmore Ch. J. Frame Semantics and the Nature of Language. *Annals of the New York Academy of Sciences*. 1976. Vol. 280. P. 20–32. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1749-6632.1976.tb25467.x>.
9. Lakoff G. *Metaphors We Live By*. G. Lakoff, M. Johnson. Chicago : University of Chicago Press, 1980. 242 p.

10. Pazio-Włazłowska D., Lazić-Konjik I., Ristić S. Co nas łączy, a co dzieli? Stereotyp domu w języku polskim, serbskim i rosyjskim. *Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury*, 32, P. 67–84.
11. Wierzbicka A. *Semantics, Culture, and Cognition: Universal Human Concepts in Culture-Specific Configurations*. New York : Oxford University Press, 1992. 487 c.

References:

1. Bielenetska, O. M. (2011). Kontsept yak odynytsia kultury i movnoi svidomosti [Concept as a unit of culture and language consciousness]. Cherkasy: Vydavnytstvo ChNU im. B. Khmelnytskoho.
2. Kononenko, V. I. (2006). Kontseptolohiia v linhvistychnomu aspekti [Conceptology in the linguistic aspect]. *Movoznavstvo*, (2–3), 111–117. Kyiv: Akademperiodyka.
3. Lebedenko, Y. M., & Vasylenko, Y. V. (2016). Natsionalna spetsyfika kontseptu “dim” u polskii movi (na materialy asotsiatyvnoho eksperymentu) [National specificity of the concept “home” in the Polish language (based on an associative experiment)]. *Linhvistychni doslidzhennia*, (44), 97–102.
4. Pavlenko, N. D. (2016). Kontsept u linhvokulturolohichnomu aspekti: typolohiia i movna reprezentatsiia [The concept in the linguocultural aspect: Typology and linguistic representation]. Dnipro: Porohy.
5. Pereiaslov, V. O., & Tkach, O. V. (2022). Do pytannia pro etnokulturnyi kontsept khata/dim v ukrainskomu ta kytayskomu dyskursi [On the issue of the ethnocultural concept “khata/home” in Ukrainian and Chinese discourse]. In *Moderní aspekty vědy* (Vol. XVIII, pp. 202–210). Praha: Vědecká perspektiva.
6. Selivanova, O. O. (2008). Kohnityvna linhvistyka [Cognitive linguistics]. Poltava: Dovkillia-K.
7. Bartmiński, J. (2012). Językowe podstawy obrazu świata [The linguistic foundations of the worldview]. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
8. Fillmore, C. J. (1976). Frame semantics and the nature of language. *Annals of the New York Academy of Sciences*, 280(1), 20–32. <https://doi.org/10.1111/j.1749-6632.1976.tb25467.x>
9. Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). *Metaphors we live by*. Chicago: University of Chicago Press.
10. Pazio-Włazłowska, D., Lazić-Konjik, I., & Ristić, S. (2020). Co nas łączy, a co dzieli? Stereotyp domu w języku polskim, serbskim i rosyjskim. *Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury*, 32, 67–84.
11. Wierzbicka, A. (1992). *Semantics, culture, and cognition: Universal human concepts in culture-specific configurations*. New York: Oxford University Press.